

Bábeli zűrzavar? Avagy a védelmi és biztonsági kihívások jogállami adaptációjának rendszerszintű kérdései, különös tekintettel az Eurázsia-gondolatra^[1]

I. BEVEZETÉS

A nemzetállamokon nyugvó vesztfáliai hatalmi rend, valamint a kapitalista világgazdasági rendszer Európa, illetőleg a transzatlanti térség által létrehozott kereteket jelent. Úgy is mondhatnánk, hogy mind a modern értelemben vett világrend, mind pedig annak tőkés variánsa, a kapitalista világgazdasági rendszer Európából, annak anyagi és hatalmi törekvéseiből bontakozott ki. Ebből az is egyértelműen következett, hogy Európa, majd az Amerikai Egyesült Államok megerősödésével a transzatlanti térség volt hosszú évszázadokon keresztül a világ hatalmi és gazdasági rendszerének meghatározója.

Idővel aztán az volt látható, hogy különösen a tőkés világgazdasági rendszer centruma kezdett eltolódni más-más államokhoz a transzatlanti térségben, majd az elmúlt évtizedekben már azzal is egyre többet foglalkozott a szakirodalom, hogy a transzatlanti térségen kívüli szereplők milyen mértékben kezdenek egyensúlyba kerülni a világrend és világgazdasági kialakítóival. Ez nem is volt feltétlenül meglepetés, hiszen a kapitalista világgazdasági rendszerről, illetve a hidegháború végének a liberális demokrácia diadalaként való értelmezéséből szükségszerűen következtek azok a narratívák, amelyek szerint a világ a nyugati modellben – mint Babel új tornyában – egyesül, és ahogy Francis Fukuyama híres kötete fogalmazott, a történelem véget ér. Ebből szükségszerűen következett a „Rest”^[2] azon törekvése, hogy megtanulja a nyugati modellt és alkalmazkodjon ahhoz. Az utóbbi években azonban egyre egyértelműbb jelei mutatkoztak annak, hogy a gazdasági jellegű felzárkózások már inkább erőtváltozásokká alakulnak, amelyek mellett a hagyományos hatalmi versengésben is meghatározóvá kezdtek válni

[1] Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4-II-NKE-11 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

[2] A „The West and the Rest” felfogásból a transzatlanti térségen kívüli többiek értendők alatta.

a transzatlanti térségen kívüli szereplők. Megkockáztathatjuk azt is, hogy a transzatlanti térség bábeli kísérletéből a Biblia bábeli zűrzavara látszik újra kibontakozni.

Ez a változás számos interpretációban értelmezhető, és még mindig jelen van az a 20. század végi gondolkodás is ezzel kapcsolatban, amely a gazdasági viszonyokon kívül kevés más körülményt hajlandó figyelembe venni. E megközelítések fókuszában pedig az Európa-Ázsia ellentét, mérsékeltebb esetekben az Európa-Ázsia reláció áll. A szóban forgó elemzésekben a hagyományosan ellenpólusként azonosított Oroszország mellett egyre jelentősebb szerep jut Kínának, a részletezőbb elemzések azonban e két tényező mellett Iránra, Indiára, Törökországra, a Kis Tigrisekre, vagy épp Brazíliára is komolyabb figyelmet fordítanak, kiegészítve mindezt az egyes hatalmak fokozódó afrikai szerepvállalásával. Érdekes végiggondolni e körben, hogy a szóban forgó államok felzárkózását, majd versengését milyen mértékben alapozta meg a „Nyugat” azon szemlélete, amely előbb a gyarmatbirodalmak keretében alávetette, utóbb pedig a kapitalista működési rend standardjaiba kényszerítette azokat az államokat, amelyek fejlődni kívántak. Ehhez pedig hozzáveendő az, hogy mennyiben is tette sajátossá ezt a tanulási/alkalmazkodási folyamatot az érintett hatalmi szereplők sajátos – többségében – ázsiai kultúrája, gondolkodásmódja és eszközrendszere.

Az elmúlt bő évtizeden azonban azt is egyértelművé tette, hogy a gazdasági fókusz mégiscsak ki kell egészíteni a biztonsági, geopolitikai nézőpontokkal. Ezt a témával foglalkozó szakírók már jó ideje hangoztatták, de az állami szintű gondolkodásban e felismerések csak a különféle biztonsági fenyegetések és krízisek megvalósulása után kristályosodtak ki. Ezek a biztonsági események azonban, hasonlóan a gazdasági felzárkózáshoz, a transzatlanti minták sajátos meghonosításával, majd saját módszertannal való kiegészítésével valósultak meg, amiből az is következett, hogy az eltanult módszerekre ráépülő kulturális sajátosságokkal olyan új jelenségek keletkeztek, amelyek komoly kihívást jelentenek a transzatlanti térség biztonsági és ezzel együtt jogi rendszerei számára. A kibertérből érkező támadások, a kémkedés fokozódása, a célzott likvidálások, a klasszikus katonai erővel történő fenyegetések, a helyi konfliktusok visszatérése Európa környezetébe, különös tekintettel az Ukrajnában látványossá vált hibrid konfliktusokra, egyértelművé tették az államok védelmi és biztonsági funkcióinak komoly érintettségét és felzárkózási kényszerét.

Ez a felismerés aztán mind az egyes államok – köztük Magyarország – képességfejlesztéseit, mind pedig a szövetségi szintű, különösen a NATO szintű törekvéseket meghatározta az elmúlt bő tíz évben. A haderőfejlesztések és ezek mellett a rendszeti és nemzetbiztonsági képességek fejlesztése, a NATO színterén a kibertérrel kapcsolatos elhatározások, majd a nemzeti ellenálló-képesség – resiliencia – megerősítésének fokozása mind-mind tanújeleit adják ennek. Fontos azonban látni, hogy a védelmi és biztonsági jellegű felzárkózás a komplex biztonság és a hibrid fenyegetések korában sem a gazdasági, sem a jogi, sem pedig a tág értelemben vett társadalmi és politikai keretektől nem

kezelhető elkülönítve, kizárólag sajátos szakmai és logikai sémák között. Ehhez pedig a valódi globalitás és a komplex biztonság összefonódása miatt azt a geopolitikai, földrajzi alapú felismerést érdemes hozzátenni, hogy a Nyugat/Európa és Ázsia közti megkülönböztetésnek már csak kulturális és gondolkodásbeli vonatkozásokban lehet értelmét keresni, mivel a különféle térségek egymásra gyakorolt hatásai, a földrajzi távolságok digitalizáció- és közlekedés-fejlődés általi mérséklődése, valamint az egyes szereplők kapcsolatai és hatalmi érdekei miatt gazdasági, biztonsági, geopolitikai értelemben célszerűbb Eurázsia keretei között elemezni a különféle jelenségeket és kihívásokat.

Jelen tanulmány célja mindezek alapján annak áttekintése, hogy a komplex biztonsággal egybevetve miként értelmezhető az Eurázsia-gondolat, illetve hogy a transzatlanti térség jogállamai szempontjából az eurázsiai hatástér milyen kihívást jelent a biztonsági szektorra és annak szabályozására nézve.

II. A KOMPLEX BIZTONSÁG NÉHÁNY ASPEKTUSA EURÁZSIA KORÁBAN

Az, hogy a biztonság komplex, és abban nem dominálhat annak egy adott szektora, a huszadik század második fele óta kidolgozott és a 20. század végére már egyértelműen elfogadott megállapítássá vált. Ezzel lényegében az emberiség történelmi léptékben is jelentős szemléletváltáson mehetett volna át, hiszen évezredek után a biztonság és védelem témáját domináló katonai szemléletnél tovább lépett, és tekintetét kellő súlyozással irányította rá

- a) a biztonság fenntartására hivatott másik két fegyveres jogosítványokkal rendelkező védelmi ágazatra, vagyis a rendészetre és a nemzetbiztonsági/titkosszolgálati szférára; valamint
- b) azokra a „civil” szakterületekre és ágazatokra, amelyek a rend és biztonság, illetve a társadalom normál működésének fenntartása szempontjából létfontosságúak.

Ez értelemszerűen a hidegháború végéig nem jelentette a katonai védelem súlyának csökkenését, és azután sem lett volna szabad a katonai védelem téren Európában a szinte teljes leépítés felé mozdulni. Inkább úgy fogható fel ez a szemléletváltás, hogy a két blokk közötti hidegháborúban sokkal inkább felértékelődtek a katonai kereteken belül az új technológiák és a klasszikus tengeri szerepvállalás, de még inkább a nem katonai elemek, elsődlegesen a hírszerzési „háború” lehetőségei, de ehhez kapcsolva a politikai biztonság, a társadalmi biztonság, a gazdaságbiztonság vagy épp az energiabiztonság területei is.

Ami miatt azonban a biztonság fogalmának ártértékelése eddig csak „lehetett volna” egy történelmi léptékben is jelentős szemléletváltás, az a hidegháború végének eufóriája. Ez ugyanis a fentebb már említett liberális demokrá-

cia és kapitalizmusexport bábeli törekvése miatt háttérbe szorította a biztonság klasszikus, aktív védelmi intézkedésekkel párosuló értelmezését, mivel az e körben megjelenő funkciók mind-mind költségigényesek, valamint egy egész állam szintjén piaci alapon nem szervezhető közszolgáltatások. Ez alól részben jelentettek kivételt azok a nagyhatalmak, amelyek korábbi gyarmati, újabban gazdasági érdekeik, illetve a nyugati modell exportja miatt expedíciós képességeiket is fenn kellett, hogy tartásák.

A Szovjetunió összeomlása után azonban főszabály szerint a világban a biztonság jelentősége a gazdaságbiztonságra és a napi értelemben vett közbiztonságra fókuszálódott. Utóbb persze ebben többen, többféle kockázatot azonosítottak, és egyenes következményeként fogják fel ennek a trendnek a nemzetközi terrorizmus megerősödését és halálos áldozatainak sokaságát, valamint a hibrid fenyegetés megerősödését és a helyi konfliktusok fellángolását. A 9/11 és az azt követő európai támadások óta eltelt két évtized azonban megmutatta, hogy a komplex biztonság elnyomása a bábeli kísérlet jegyében sokkal nagyobb veszélyekkel fenyeget, mint amelyeket korábban azonosítottunk.

A történelmi kísérlet egy egységes eszmei és anyagi alapon nyugvó világberendezkedésre nem járt sikerrel. Bábel tornya, vagyis a nyugati mintára egységes világ nem épült meg, helyette azonban összekeveredtek a nyugati és azon kívüli módszerek, ami mellett a technológiafejlődés és annak hatásai miatt a globális versengés teljesen új színezetet nyert, hiszen a technológiai kitettség, a valódi és valós idejű globális kapitalizmus, valamint mindezeknek a klasszikus befolyásoló és támadó képességekkel való kombinálódása egy sokkal nehezebben átlátható és a korábnál lényegesen nagyobb eszkalációs kilengésekkel leírható fenyegetési mátrixot alakított ki.

A komplex biztonság tehát a 21. század első negyedére rendkívüli mértékben megerősödött, és a különféle fenyegetések miatt a transzatlanti térségben is belátták, hogy az aktív intézkedési, művelési képességekre épülő védelmi és biztonsági funkciók erősítésére épp úgy szükség van, mint a „civil” szférák biztonságátudatosságának és sajátos biztonsági eljárásrendjeinek megerősítésére. Ennek az is az oka, hogy a különféle államkudarok, illetve az egyes „civil” vagy inkább a „civil” szféra közelségébe tudható állami rendszerek elleni támadások hatásai egyértelműen rámutattak arra, hogy a mindennapi élet biztonsága, az egyéni és társadalmi szintű jogok érvényesülése és ezek által a fejlődés és gyarapodás rendkívül komolyan függ a biztonság fenntarthatóságától, aminek azonban a technológiafejlődés miatt számos-számtalan területe azonosítható már. E területeknek pedig szinte mindegyikét érheti klasszikus védelmi és biztonsági fenyegetés vagy támadás akár állami, akár nem állami szereplők részéről. Ezt az összefüggést a szervezett bűnözés, a nemzetközi terrorizmus, az energia-biztonság kérdése, a merényletek és szabotázsakciók, a különféle befolyásolási és titkosszolgálati műveletek, valamint az Európát is egyre közelebről érintő klasszikus fegyveres konfliktusok épp úgy bizonyítják, mint a COVID-19 világjárvány.

A komplex biztonsághoz igazodó, állami és társadalmi együttműködésen, aktív védelmi képességeken és biztonság tudatos „civil” területeken alapuló védelmi és biztonsági rendszer kialakításához azonban rendkívüli anyagi erőforrásokra, a társadalom számára is elfogadható biztonság tudatosításra és fejlesztésekre, valóban stratégiai szemléletmódra, de mindezeket megelőzve megfelelő szellemi alapokra és szakértői kapacitásokra van szükség. Ennek pótlása pedig a hidegháború utáni háttérbe szorítás hatásai miatt egyik napról a másikra nem realizálható.

Ez a szakértő-igény pedig jószerevével minden szakterületen megjelenik, az állami szféra és a jogállamiság komoly érintettsége miatt egyértelműen a jogtudomány, az államtudomány és ezekből következően az államszervezés és a szabályozás terén is. E tekintetben talán azt is mondhatjuk, hogy a kihívás különösen nagy – ahogy erre majd a harmadik címbe vissza is térünk –, de ehelyütt is rögzíteni kell, hogy az állam- és jogtudomány viszonylatában a komplex biztonsággal szinkronizálni tudó szakértők hiánya azért is kimagasló súlyú, mert

- a) a hidegháborút követően e tudományterületeken a szakjogi apparátus és az ehhez kapcsolódó tudományos és szakmai háttér lényegében a képességeikben visszaszorított szervezetek és azok napi működési kérdései, illetve a kormányzás és politika metszéspontjának szintjére redukálódtak;
- b) a modern, és különösen a második világháború utáni nemzetközi és nemzetállami jogi felfogás az állam erőszakképességeinek komoly és elsődlegesen tiltó szabályokkal, nem pedig kontroll eljárásokkal való korlátozása felé mozdult el, miközben az új kihívókat ez a szemlélet nem érte el;
- c) a hibrid fenyegetések körében a jogi szabályozás és annak hiányosságai, zavarai, eltérő értelmezési lehetőségei is hadviselési/támadási eszközzé váltak a lawfare jelenségével, melytől egyre inkább célszerű immár elmozdulni a jogi sérülékenység és reziliencia kérdései felé.^[3]

A jogállamiság kritériumai között ezek a problémakörök kiemelt jelentőségűek, hiszen a transzatlanti térség államainak védelmi és biztonsági jellegű képességfejlesztései, nemzetállami és szövetségi szintű törekvései is csak akkor lehetnek sikeresek, ha a szabályozás szintjén is rendeződnek a nyitott kérdések és a lehetséges fellépési módozatok keretei. A lawfare lényege ugyanis pontosan az, hogy az ellenérdekelt felek a nemzetközi közösségre, vagy az adott állam társadalmára irányuló információs és befolyásoló műveletek közepette vagy egy nemzetközi jogi szempontból több módon is értelmezhető helyzet bizonytalanságát használják ki a destabilizációhoz, vagy a nemzetállami szabályozás zavarait, hiányosságait, idejétmúltságát. Ez pedig egy jogállami keretek között

[3] Lásd: Sari, 2017; Hódos, 2020; Farkas – Resperger, 2020.

működő állam számára alapjaiban tudja megingatni a stabil működés és reagálás, illetve a társadalmi legitimáció kereteit. Fontos tehát látni, hogy a 21. század komplex biztonságához igazodó védelmi és biztonsági rendszer kialakításában a jogi és államszervezési vonatkozásoknak – mind tudományos, mind pedig a jó esetben arra épülő szakmai, közigazgatási értelemben – hasonlóan nagy szerepe van, mint maguknak a védelmi képességeknek és szervezeteknek, illetve ezek humán erőforrásainak.

A komplex biztonság ezen összefüggései mellett fontos azonban egy másik erőteret is azonosítani a transzatlanti térség előtt álló kihívások kapcsán. Ez az erőteret pedig nem más, mint a klasszikusnak mondható geopolitikai gondolkodás képviselői által Eurázsia-gondolatként, Eurázsia koraként azonosított jelenség. Ennek védelmi és biztonsági esszenciája Bruno Maçães gondolatvilágában kiválóan megragadható, miszerint: „Az energiabiztonság. Az iszlám radikalizmus. Ukrajna. Törökország és a szövetségesek globális rendszere. A migráció. Ezek mind az Európát és Ázsiát elválasztó határvonalra mutatnak. A két földrészt elválasztó korlátok problémát jelentenek. Mi több, ezek a konfliktushelyzetek a határvidékeken az egész szuper-földrészt behálózó politikai rendszerek elveinek összeegyeztethetlenségéből fakadnak.”^[4] E nézőpont egyértelmű lényegét Maçães mellett például Kaplan,^[5] Daniel S. Markey,^[6] Mark Bassin és Mikhail Suslov,^[7] Maria Raquel Friere és Roger E. Kanet,^[8] Matthew Sussex és Roger E. Kanet^[9] vagy Geoffrey F. Gresh^[10] is megragadta, de a fő üzenet olyan közismert gondolkodók műveiből is kiolvasható, mint Halford Mackinder,^[11] Zbigniew Brzezinski,^[12] Henry Kissinger^[13] vagy Fareed Zakaria.^[14]

A kutatásaim során Eurázsia-gondolatként azonosított felfogás lényege, hogy a modern világ európai alapokon nyugvó rendszerében Ázsia szerepét ezeddig inkább Európa ellentétéként, gyarmataként, majd gyámoltjaként, utóbb pedig mintakövetőjeként ragadtuk meg, de Európát és Ázsiát mindig következetesen és élesen elválasztottuk. Az Eurázsia-gondolat szerint azonban Európa és Ázsia mind földrajzilag, mind történetileg egy olyan egység, amelyben az egymásra hatások rendkívül összetettek, erőteljesek és nagy múltra nyúlnak vissza. A földrajz modernitással, politikával és gazdasággal felül nem írható törvényszerűségei mellett azonban ez a nézőpont azt is kiemeli, hogy a technológia robbanásszerű fejlődése, a valódi és valós idejű globális kapitalizmus kialakulása

[4] Maçães, 2018, 21.

[5] Lásd: Kaplan, 2018; Kaplan, 2019; Farkas, 2020.

[6] Markey, 2020.

[7] Bassin – Suslov, 2016.

[8] Friere – Kanet, 2010.

[9] Sussex – Kanet, 2015.

[10] Gresh, 2018.

[11] Mackinder, 1942.

[12] Brzezinski, 2017.

[13] Kissinger, 2020.

[14] Zakaria, 2009.

és ebben az ázsiai szereplők felzárkózása még inkább egyértelművé tette, hogy Eurázsia egy komplex egység, melyben az egyik rész törekvései és cselekményei közvetlenül és jelentősen hatnak a másik részre és viszont. „Húsz éven belül Európát és Ázsiát külön egységként emlegető régi szokást felváltja Eurázsia, mint egy egységes politikai és gazdasági tér fogalmának új, kikerülhetetlen jelensége. Amit nem tudok megjósolni – mert még mindig politikai döntések függvénye – az Eurázsia földrajza. Honnan érkezik majd a kezdeményezés: keletről vagy nyugatról? Vajon az Európai Unió egy nagyobb változata lesz, vagy az Európai Unió drámaian megváltozik amiatt és alkalmazkodnia kell az Oroszország és Kína által fejlesztett és népszerűsített új politikai elvekhez, új egyetemes értékek felemelkedéséhez? Az európaiaknak vigyázniuk kell, hogy ne essenek bele a régi történelmi hibákba és ne gondolják azt, hogy a történelem mindig az ő oldalukon lesz...”^[15] És mielőtt azt gondolnánk, hogy ez a prognózis csak az Eurázsia-gondolat alátámasztása érdekében fogalmazódott meg, rögzítsük, hogy J. M. McConell, az Amerikai Egyesült Államok korábbi nemzeti hírszerzési igazgatója 2015-ben hasonló irányba mutatott, mikor úgy fogalmazott: „Olyan dinamikus, globális környezetben élünk, amelyben a változás üteme, hatóköre és összetettsége soha nem látott méreteket öltött. A hálózatba kapcsolt világnak tulajdonítható, hogy ami Pesavárban történik, az kihat Peoriára és fordítva.”^[16]

Fontos azonban e körben kiemelni, hogy a komoly történelmi és kulturális tradíciók mellett, ami Ázsiában azonosítható több kultúrkörrel is, Ázsia sok szempontból a versengés és vitarendezés terepén nem azonosult a transzatlanti térség második világháború utáni megoldásaival. A modern gazdasági rendszerbe, az ehhez szükséges innovációs, képzési és nem utolsósorban diplomáciai és hírszerzési körbe tehát igyekeztek belépni, de a konfliktusok rendezése terén mind a nyílt, mind pedig a fedett cselekmények körében megmaradtak saját kulturális alapjaiknál, ami egyébként nem áll távol a transzatlanti térség második világháború előtti megoldásaitól, illetve néhány újabb tapasztalható törekvéstől sem.

Ezzel azonban az Eurázsia-gondolat egy rendkívül jelentős kihívást jelent a biztonságsvavatolás jogállami keretei kapcsán, hiszen az egyensúly megtartása és a különféle fenyegetések, kihívások hatékony megelőzése, elhárítása vagy reagálása miatt szükségessé teszi a hatás-ellenhatás lehetőségének kialakítását, de a transzatlanti térség kulturális sajátosságai és értékei folytán mindezt úgy kellene biztosítani, hogy a hatékony megoldások a jogfejlődésbe, a jogállamiságba is illeszthetők legyenek mind nemzetállami, mind nemzetközi jogi, vagy legalábbis szövetségi szinten.

Az Eurázsia-gondolat tehát – különösen a kapitalista világ gazdaság és az érdeklődő fogyasztói társadalom révén – egyszerre kényszeríti ki az együttműködést Eurázsia két fele között, és azt is, hogy a transzatlanti térség saját értékrendszeréhez hűen, de hatékonyan tudjon felkészülni a versengésnek inkább a klasz-

[15] Mações, 2018, 69.

[16] Jensen – McElreath – Graves, 2017, 361.

szikus hatalmi, ezáltal a biztonság rendszerét nagyobb mértékben fenyegető részében tapasztalható ázsiai lépések, megoldások kezelésére. Ehhez értelem-szerűen a védelmi és biztonsági képességek fejlesztése mellett a társadalmaink biztonsgtudatosságának erősítésére, továbbá a védelmi és biztonsági – angol-szász megközelítésben: nemzetbiztonsági – szabályozásunk megújítására van szükség. Ehhez a megújuláshoz azonban saját szabályaink, előzményeink és rendszereink elemzése és fejlesztése mellett épp úgy szükség van a biztonság különféle területeinek sajátos szakmai és tudományos ismereteire, mint arra, hogy az Eurázsia-jelenséget magát és az egyes Eurázsiai mintákat, modelleket elemezzük, és ezzel a megújulás beavatkozási irányait megfelelően azonosítsuk. Ehhez pedig komoly és újszerű kutatásokra, kutatói és szakértői kapacitásokra, multidiszciplináris együttműködésekre lesz szükség, ami a régi módszerek és diszciplínák művi, felületes egymás mellé állításával és a meglévő szabályok, eljárásrendek és eszközök parafrázálásával és „újrafestésével” nem érhető el.

III. A JOGI ADAPTÁCIÓ KULCSKÉRDÉSEI, AVAGY A „NYUGAT”-KÖZPONTÚ SZEMLÉLETMÓD EURÁZSIA MALOMKÖVEI KÖZÖTT

A jogi adaptáció szempontjából a nyugati szemléletmód nem csak az Eurázsia-relációban küzd komoly kihívásokkal, hanem általában a védelem és biztonság, illetve a világ dinamikájának erősödése tekintetében is. A jogállami-ság értékeinek megtartása és megóvása alapvetően szükségessé teszi azt, hogy a jog alkalmazkodjon azokhoz a valóságban zajló folyamatokhoz, amelyek az emberek életét áthatják és ebből adódóan a törvényeknek alávetett állam működésének is keretet adnak, illetve azzal szemben kihívásokat támasztanak. E tekintetben különösen a védelmi és biztonsági szféra vonatkozásában a transzatlanti térség – leszámítva néhány nagyhatalmi praktikát – jellemzően a merev és korlátozó szabályozás eszközével élt annak érdekében, hogy az állam szervei ne élhessenek vissza lehetőségeikkel, ezek között pedig akár a technológiai vívmányok alkalmazásával is. A 20. század totalitarizmus-tapasztalata különösen Európában egy olyan védelmi és biztonsági szabályozási trendet hozott el, amely

- a) már a 20. század végi biztonsági és technológiai környezethez mérten is hátrányból indul, és így kell felzárkóznia az információs korszak kihívásaihoz, illetve a „civil” és az állami szféra biztonsági kooperációjának újszerű kérdéseire;
- b) nehezen vagy csak megkésve tud reagálni a nyugati típusú, megmeregvedett gondolkodásmódtól eltérő, célvezérelt, rugalmasabb szemléletre és fellépésre épített fenyegetésekre (például nemzetközi terrorizmus, ISIS-típusú terror-franchise, hibrid konfliktusok, hacktivizmus, kibertérből érkező fenyegetések stb.);

- c) a védelmi és biztonsági szervek korlátozását nemzetállami és nemzetközi jogi szinten sem elsősorban kontroll intézmények dinamikus működésével és emellett rugalmasabb felhatalmazások biztosításával képzelel, hanem a merev és tiltó jellegű, reagálásra és nem a megelőzésre vagy a proaktivitásra épülő – statikus – szabályozással, ami határhelyzetekben szürke zónás megoldásokra kényszerítheti az egyes államokat is.

Egyértelmű ma már, hogy a mindennapi élettől a hatalmi téren át egészen a jogi szabályozásig kulcskérdéssé vált az információ, annak kezelése, védelme és megszerzése, hovatovább az információk társadalom és az információk tér. Ez az újszerű, valós idejű, a fizikai tértől elkülönülő, de arra mégis visszaható dimenzió a gazdasági és technológiai versengéstől az információk és befolyásoló műveleteken, valamint a terrorizmuson és a szervezett bűnözésen át egészen a hírszerzésig és elhárításig, illetve a rendvédelemig és katonai védelemig minden tekintetben a 21. század terepe lesz. Ezt a kibertámadások, a digitális térben előkészített különféle műveletek és illegitim cselekmények, a terror-toborzások, a propaganda és az információk „hadjáratok”, illetve az adatok geopolitikai jelentősége^[17] is igazolják, különös tekintettel arra, hogy mindezek magukkal hozzák a fizikai térben tanúsított magatartások és cselekvések változásait, illetve az információk kombinálódását a hagyományos kihívásokkal. Az e körben rejlő jogi kérdések sokaságát azonosította már a szakmai és tudományos közösség,^[18] azonban azt még messze nem mondhatjuk, hogy a válaszok a jogállamiság és az 1945 után kialakított nemzetközi jogi rezsím szempontjából megnyugtatóak volnának. Az viszont egyértelműen látszik, hogy a védelmi és biztonsági környezettel való lépéstartás komoly kihívást jelent az államok számára, és komoly visszaélésekre adhat lehetőséget nem csak az állami, de a piaci szférában is. E körben elég példaként említeni az Echelon és PRISM rendszerek kérdését, az NSA kapcsán mások mellett Edward Snowden által kibombantott botrányt, vagy épp a Cambridge Analytica és a Facebook-birodalom felosztása körüli fiaskót. Ezek a környezetváltozás tekintetében több olyan jogi adaptációs problémát is megvilágítanak, amelyek önmagán a transzatlanti térségen belül is komoly kihívást jelentenek. Egyik részről ugyanis látni kell, hogy a világ, különösen az információk tér, illetve a globális kapitalizmus szürke és fekete szegmensei révén olyannyira felgyorsult és összetettebbé vált, hogy a fenyegetések elhárításában a megelőzésre, az előzetes felderítésre kell a hangsúlyt fektetni, de úgy, hogy ez a felderítés ne az orwelli világképhez vezessen. Másik részről azt is fel kell ismerni, hogy az elmúlt évek eseményei rámutattak arra, hogy sokszor a techóriások, mint piaci szereplők adatbázisaiban sokkal nagyobb információk halmaza és által hatalmi lehetőség rejlik, mint azt gondolnánk,

[17] A téma kapcsán lásd a Geopolitics of the Datasphere (GEODE) projektet (<https://geode.science/en/home/>), valamint a következőket: Cattaruzza, 2020; Wood, 2020; Farkas, 2021.

[18] Példaként lásd: Ertan - Floyd - Pernik - Stevens, 2020; De Tomas Colatin - Vájltaga, 2020; Schroefl, 2020; Kelemen - Farkas, 2019; Kelemen - Németh, 2019; Kelemen - Simon, 2020; Kelemen, 2020; Farkas, 2019.

amit – szemben az állami képességekkel – a jog nem, vagy csak látszólag korlátoz, hiszen a beleegyezéshez kötött adatkezelést lényegében felülírja a „kényszer”, hogy az érintettek az adott szolgáltatás igénybevétele érdekében átadják adataikat. A transzatlanti térségben, és különösen Európában azonban ezek a kérdések még nyitva állnak, miközben egyre több és több biztonsági fenyegetés szerez komoly érvényesülési terepet, vagy új képességeket az információs térben, kihasználva azt is, hogy az állami szervek fellépési lehetőségei jogilag még korlátozottak e téren. Ehhez a helyzetképhez pedig hozzá kell venni, hogy Eurázsia másik fele jóval kevésbé korlátozza saját képességeit, illetve időről-időre kockáztatja a nemzetközi jogi követelményeket is saját érdekei érvényesítéséhez. Ezt akár a távol-keleti szigetekkel kapcsolatos vitákban zajló érdekérvényesítés, akár a Krím-félsziget ügye, akár a sorozatos kibertámadások igazolják az elmúlt évekből.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy az Eurázsia másik felén felsejlő megoldásokat kellene követni, de szükségessé teszi annak felismerését, hogy mielőbb megfelelő megoldásokat kell találnunk a szabályozásunkban. E megoldásoknak a védelmi és biztonsági dimenzióban mind a technológiai és ebből adódó társadalmi és biztonsági, mind pedig az eurázsiai hatalmi tér kihívásaira hatékony és újszerű válaszokat kell adnia, fokozva az érdekeinket sértő bármely illegitim cselekménytípus megelőzésének hatékonyságát, illetve szükség esetén az elrettentés képességét is, de természetesen a megfelelő garanciák megtartása, szükség szerinti megerősítése mellett. A cél tehát a korszerűség és hatékonyság elérése az állam- és jogtudomány, és vele a társadalmaink színterein elért értékek és vívmányok korunkhoz igazodó mértékű megóvása mellett. E körben a teljesség igénye nélkül különösen az adatvédelem, az intellektuális tulajdon joga, a hírközlés, a médiaszolgáltatás, az információs térben megvalósuló rendszeti, katonai és nemzetbiztonsági/titkosszolgálati feladatellátás szabályozása és működtetése kell, hogy fókuszba kerüljön, hiszen mind a környezetváltozás, mind az eurázsiai hatalmi tér feltörekvő szereplői e területeken fejtenek ki kimagasló hatást. Újító törekvések már látszanak persze a transzatlanti térségben is, különösen az angolszász nagyhatalmaknál és az ezek által meghatározott NATO szintjén. Ezek azonban még mindig inkább egyensúlyozó és a szürke zónák megoldását el nem záró lehetőségeket mutatnak, mint tisztázott, hatékonyan megújított, mégis garanciálisan felépített új megoldásokat, amelyek társadalmilag is legitimálhatók és a transzatlanti térség értékrendszerébe konszenzussal beemelhetők. E körben példaként

- az Amerikai Egyesült Államok „Targeted Killing”^[19] gyakorlatának alakulását és vele a nemzetközi jogi értelemben vett önvédelmi jog kereteinek kitérítését;
- az Egyesült Királyság új, hírszerzési-rendvédelmi-katonai fúzióra és ezáltal szabályozási metszéspontba helyezett nemzeti kiber erejét (National Cyber Force);^[20] valamint

[19] A téma kapcsán lásd: Davis – McNerney – Greenberg, 2016; Dworkin, 2013; Spitzer, 2019.

[20] GCHQ, 2020.

- a NATO varsói csúcstalálkozójának a kibernetikai műveleti területté nyilvánító döntését, illetve a resilience révén a védelem és biztonság összemzeti feladatként való megerősítését^[21]

emelhetjük ki, amelyek mindegyike komoly kérdéseket tartogat még, és új-szerű társadalmi, politikai, szakmai és jogi szemléletmódot, illetve innovatív hozzáállást fog megkövetelni ahhoz, hogy kiérlelt megoldásokhoz vezessen.

Hasonlóan éles kérdéskör a „civil” szférák és különösen a köz- és a piaci szolgáltatási és termelési szektorok, valamint a védelmi és biztonsági szféra kooperációi, kapcsolódásai. Eurázsia keleti és nyugati fele ebben is eltérő képet mutat. Nyugaton inkább a geopolitikai törekvések, illetve a védelmi és biztonsági szféra erőteljes és éles leválasztása jellemző a gazdaságról a hatalmi térbe is konvertálható érdek és képességfüzű elkerülése, valamint a korrupció visszaszorítása érdekében. Ez a korlátozás értelem szerűen magában foglalja a piaci szektor védelmi és biztonsági érdekű tevékenységekre kötelezésének visszafogottságát épp úgy, mint a „civil” tevékenységek nyílt vagy fedett védelmi és biztonsági érdekérvényesítésre való alkalmazását, vagy megfordítva, a nemzetállami szintű piaci szereplők védelmi és biztonsági szféra általi túlzott támogatását. Ezzel szemben keleten egyértelműnek hat, hogy a gazdasági fejlődés és az innováció szoros összefüggésben áll a geopolitikai, illetve a védelmi és biztonsági érdekekkel. Ebből adódóan ott egyes elemeiben a gazdaság is előmozdíthat védelmi és biztonsági érdekeket akár bújtatott befolyásolással, akár védelmi és biztonsági szempontból fontos üzenetek célországban történő „civil” megjelenítésével, akár pedig a védelmi és biztonsági szféra számára fontos fedőintézmények, háttérprotokollok és technikai megoldások „civil” eszközökbe való beépítésével. Másik oldalról pedig a védelmi és biztonsági szektor is aktívan támogathatja a gazdaságfejlesztést akár megrendelésekkel, akár információk megszerzésével vagy a versenykörnyezet alakításával. Erre csak általános példaként érdemes felhívni azokat az elemzéseket, amelyek a gazdasági, esetleg szervezett bűnözői körök állami, geopolitikai célú alkalmazásának keleti módozataira hívják fel a figyelmet.^[22]

Mindezekon felül pedig az előző két nagy témacsoport elegyére is fokozott hangsúlyt kell fektetni a változó biztonsági környezet és ebben az eurázsiai térség eltérő hatalmi gyakorlatainak feldolgozása és szükséges mértékű adaptációja során. E körben kiemelt fontosságú az információs térben zajló civil véleménynyilvánítás és annak a biztonsági kapcsolódásai, esetleges információs műveletekre való hasznosítása. Ezt a jelenséget megtapasztalhattuk már állami és nem állami szereplők oldaláról is, akár a különféle államok választásainak befolyásolása, akár a post-truth jelenség, akár a terror-marketing és toborzás tekintetében. Igaz ugyan, hogy a terrorista kötődésű internetes tartalmak elleni ha-

[21] NATO, 2016; Roepke - Thankey, 2019.

[22] Példaként lásd: Conley - Mina - Stefanov - Vladimirov, 2016; Conley - Ruy - Stefanov - Vladimirov, 2019; Galeotti, 2010; Galeotti, 2017; Galeotti, 2020; Chen, 2019; Napoleoni, 2011; Hilpert - Wacker, 2015.

tékony fellépés érdekében az Európai Unió rendeletet fogadott el,^[23] de a kihívások köre e tekintetben jóval szélesebb, mint amit a terrorista tartalmak le tudnak fedni. Ez azonban a véleménynyilvánítás szabadságának határai miatt komoly kihívást jelent, amihez hozzá kell kapcsolni azt is, hogy a biztonsági intézkedéseknek ilyen esetekben azonnalinak kell lennie a kártékony hatások mérséklése érdekében, ami a többlépcsős döntéshozatal garancialitását aknázza alá.

IV. ZÁRSZÓ HELYETT: AZ ADAPTÁCIÓ ELSŐ LÉPÉSE - AZ ÖNVIZSGÁLAT

Az előzőekben leírtak rendkívül kényes, sokrétű, komoly kutatásokat és elemzéseket igénylő kérdéseket és problémagócokat feszegetnek, elsősorban a jogi és a biztonsági vonatkozásokra kiélezve. E körben azonban látni kell, hogy e témakörök vizsgálata, konstruktív megvitatása, majd újólag ható szabályozása nélkül két út marad csak térségünk államai és társadalmi előtt a 21. század komplex és az Eurázsia-gondolat által determinált biztonsági terepén:

1. A biztonság eróziójának elfogadása, és ezzel idővel a gazdasági fejlődés, a jólét és a jogérvényesülés fokozatos gyengülése a jogállamiság 21. századi környezet előtt kialakított falainak változatlan megővése mellett.
2. A versenyképesség és biztonság szürke zónás megoldásokkal való fenntartása, de a jogállamiság értékeinek részben-egészben történő feláldozása.

A 21. század biztonsági környezete és az Eurázsia-gondolat jogot is meghatározó biztonsági esszenciájaként idézhető, hogy „Elmúltak már azok az idők, amikor minden biztos volt, amikor a versengés és a konfliktus a háború és a béke állapotának tiszta megkülönböztető jele volt.”^[24] Ez pedig önvizsgálatra kell, hogy késztesen minket, és ennek részeként különösen az alábbiak áttekintésére:

- Az állam és jog miért is van igazán, mi a szerepe, és mennyiben kell, hogy alkalmazkodjon a külső környezethez polgárainak jóléte és biztonsága érdekében?
- A fennálló szabályozási és működési rendszereink mennyiben képesek megfelelni a 21. század és az Eurázsia-gondolat kihívásainak?
- Mit kell megvizsgálunk, újragondolunk és fejlesztenünk ahhoz, hogy a jogállamiság alapértékeihez hű, de a 21. században is hatékony megoldásokra jussunk?
- Hol keresendők azok a gondolati, szakmai, tudományos szinergiák, amelyek felváltva a korábbi elkülönültséget, a komplex biztonsághoz szükséges komplex válaszokat tudnak adni?

[23] Vö.: European Council, 2021.

[24] Maçães, 2018, 60.

- Miként lehetne a jogi szabályozásban sokkal hatékonyabban megjeleníteni a szakmai, biztonsági igényeket és a fejlődés, illetve környezetváltozás által diktált kritériumokat úgy, hogy az továbbra is megfeleljen a polgári alkotmányos államfejlődés alapvető értékeinek?

Ezek a kérdések persze érintik az absztrakció és praxis viszonyát és megfelelő arányát, valamint szükségképpen számvetésre készítetnek minket arra nézve, hogy a védelem és biztonság témaköreit milyen mértékben és miért hanyagoltuk el az elmúlt évtizedek állam- és jogtudományos gondolkodásában. Ugyanígy felkerülhet a képzeletbeli listára annak átgondolása, hogy milyen kutatási és oktatási változtatásokra és keretekre van szükség ahhoz, hogy az elmúlt évtizedek képesség-, szakmaiság- és intellektusvesztését ellensúlyozni, majd az új kihívásokhoz igazodó képességek és megoldások kialakítását elérni, majd a még előttünk álló fejlődési és változási jelenségekhez újra meg újra igazodó módon fenntartani és fejleszteni tudjuk. Mindezekhez azonban meglátásom szerint elsőként a gondolkodásmódunkkal való szembenézésen kell átesni, amibe épp úgy beleértendő a védelem és biztonság elhanyagoltságának problémája, mint egy olyan politikai kultúra hiánya, amiben a védelem és biztonság minimumai valóban a napi politikai harcok felett állnak, társadalmi egyeztetés tárgyát képezik és a politikai „harc”, illetve az esetleges kontroll-lépések nem rendszerek és funkciók működését veszélyeztetik, hanem valóban az azonosított problémák konstruktív kezelését irányozzák elő.

Önvizsgálatunk során tehát számos hibánkat és tévutunkat kell belátnunk és gondolati szinten rendbehoznunk, de mindezek előtt elsőként arra a felismerésre kell eljutnunk, hogy a biztonság a gazdasági, tudományos, kulturális, társadalmi és egyéni fejlődés és jólét alapja, amit nem lehet felelősséggel pillanatnyi politikai harcoknak, esetleges karriercéloknak vagy euforikus érzéseknek alávetni és félkész megoldásokkal terhelni, mert az így keletkező lemaradás, képességvesztés vagy konzisztenciazavar csak rendkívüli nehézségek árán korrigálható, és minden egyes elvesztett elemmel a biztonságunk szintjének csökkenését, erózióját hozza magával.

Az elmúlt évek különféle biztonsági fenyegetései, tapasztalásai ezt mindmind bebizonyították, aminek a legfőbb tanulsága, hogy a védelmet és biztonságot végre a valóságban is, nem csak a deklarációk szintjén kell nemzeti, szövetségi, transzatlanti minimummá tenni. Ehhez pedig a biztonság komplexitásához igazodó, komplex és jól kimunkált megoldásokra, lehetőleg a veszteségek elhárítását biztosító előrelátásra, nem pedig az elvesztett életek és anyagi javak elkésett számvetésére van szükség. Eurázsia korában ugyanis az előttünk álló kihívások sokrétűbbek, mint azt korábban gondoltuk. „Az új világrend – ugyanúgy, mint az előző évszázad utolsó évtizedei során – hisz a kölcsönös függőség és összekapcsolhatóság elkerülhetetlenségében, de ezt kombinálja a megosztottság és a konfliktusok felismerésével.

A globalizáció második korszakába léptünk, ahol a határok egyre inkább meghatározhatatlanná válnak, azonban a kulturális és a civilizációs különbségek sem egyértelműek, az emiatt fellépő bizonytalanság pedig problémákat vet fel. Ezt neveztem az eurázsiai korszaknak.”^[25]

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bassin, Mark – Suslov, Mikhail (2016): *Eurasia 2.0. Russian Geopolitics in the Age of New Media*. Lexington Books, Lanham–Boulder–New York–London.
- Brzezinski, Zbigniew (2017): *A nagy sakktábla*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- Cattaruzza, Amaël (2020): *A digitális adatok geopolitikája. Hatalom és konfliktusok a big data korában*. Pallas Athéné Books, Budapest.
- Chen, Ling (2019): *A globalizáció manipulálása. A bürokraták befolyása Kína üzleti világára*. Pallas Athéné Books, Budapest.
- Conley, Heather A. – Mina, James – Stefanov, Ruslan – Vladimirov, Martin (2016): *The Kremlin Playbook. Understanding Russian Influence in Central and Eastern Europe*. Center for Strategic & International Studies, Lanham–Boulder–New York–London.
- Conley, Heather A. – Ruy, Donatienne – Stefanov, Ruslan – Vladimirov, Martin (2019): *The Kremlin Playbook 2. The Enablers*. Center for Strategic & International Studies, Lanham–Washington.
- Davis, Lynn E. – Mc Nerney, Michael – Greenberg, Michael D. (2016): *Clarifying the Rules for Targeted Killing*. RAND Corporation, Santa Monica.
- De Tomas Colatin, Samuele – Väljataga, Anna (2020): *Data as a Weapon: Refined Cyber Capabilities Under Weapon Reviews and International Human Rights Law*. NATO CCD CoE, Tallinn.
- Dworkin, Anthony (2013): *Drones and Targeted Killing: Defining a European Position*. European Council on Foreign Relations, London.
- Ertan, Amy – Floyd, Kathryn – Pernik, Piret – Stevens, Tim (2020): *Cyber Threats and NATO 2030: Horizon Scanning and Analysis*. NATO CCD CoE, Tallinn.
- European Council: Terrorist content online: Council adopts new rules, 2021. (Elérhető: <https://www.consilium.europa.eu/hu/press/press-releases/2021/03/16/terrorist-content-online-council-adopts-new-rules/>. Letöltés ideje: 2021.05.13.).
- Farkas Ádám – Resperger István (2020): Az úgynevezett „hibrid hadviselés” kihívásainak kezelése és a nemzetközi jog mai korlátai. In: Farkas Ádám – Végh Károly (szerk.) (2020): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl. Intézményi és jogi kihívások*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Farkas Ádám (2019): A kibertér műveleti képességek kialakításának és fejlesztésének egyes szabályozási és államszervezési alapvonalai. In: *Jog-Állam-Politika*. 2019/2. sz.
- Farkas Ádám (2020): Az Eurázsia gondolat, mint a nyugati szemléletmód önreflexiójának alapja? Gondolatok Robert D. Kaplan „Marco Polo világa visszatér” című munkája kapcsán. In: *Szakmai Szemle*. 2020/2. sz.

[25] Maçães, 2018, 17.

- Farkas Ádám (2021): Biztonság – Geopolitika – Digitalizáció, avagy Amael Cattaruzza „A digitális adatok geopolitikája” című kötetének főbb üzenetei. In: *SmartLaw Research Group Working Paper, Issue 1, No. 1*. (Elérhető: http://smartlawresearch.hu/storage/app/media/Kiadvanyok/slrgrp_1-2021.pdf. Letöltés ideje: 2021.04.27.).
- Friere, Maria Raquel – Kanet, Roger E. (2010): *Key Players and Regional Dynamics in Eurasia. The Return of the 'Great Game'*. Palgrave Macmillan, New York.
- Galeotti, Mark (2017): *Crimintern: How the Kremlin uses Russia's criminal networks in Europe*. European Council on Foreign Relations, London.
- Galeotti, Mark (2020): *Russian Political War Moving Beyond the Hybrid*. Routledge, London.
- Galeotti, Mark (ed.) (2010): *The Politics of Security in Modern Russia*. Routledge, London.
- GCHQ: National Cyber Force transforms country's cyber capabilities to protect the UK, 2021. (Elérhető: <https://www.gchq.gov.uk/news/national-cyber-force>. Letöltés ideje: 2021.05.09.).
- Gresh, Geoffrey F. (2018): *Eurasia's Maritime Rise and Global Security from the Indian Ocean to Pacific Asia and the Arctic*. Palgrave Macmillan, Cham.
- Hilpert, Hanns Günther – Wacker, Gudrun (2015): Geoeconomics Meets Geopolitics. China's New Economic and Foreign Policy Initiatives. In: *SWP Comments 33*. (Elérhető: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/comments/2015C33_hlp_wkr.pdf. Letöltve: 2021.05.09.).
- Hódos László (2020): A hibrid konfliktusok felívelési szakasza, avagy a fenyegetés észlelésének, megelőzésének és kezelésének nemzetbiztonsági aspektusai. In: *Honvédségi szemle*. 2020/4. sz.
- Jensen, Carl J. – McElreath, David H. – Graves, Melissa (2017): *Bevezetés a hírszerzésbe*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- Kaplan, Robert D. (2018): *Marco Polo világa visszatér*. Pallas Athéné Könyvkiadó, Budapest.
- Kaplan, Robert D. (2019): *A földrajz bosszúja*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- Kelemen Roland – Farkas Ádám (2019): To the Margin of the Theory of a New Type of Warfare: Examining Certain Aspects of Cyber Warfare. In: Szabó Marcel – Gyeney Laura – Lános Petra Lea (szerk.) (2019): *Hungarian Yearbook of International Law and European Law (2019)*. Eleven International Publishing, Den Haag.
- Kelemen Roland – Németh Richárd (2019): A kibertér alanyai és sebezhetősége. In: *Szakmai Szemle*. 2019/3. sz.
- Kelemen Roland – Simon László (2020): A kibertérben megjelenő fenyegetések és kihívások kezelésének egyes nemzetközi jogi problémái. In: Farkas Ádám – Végh Károly (szerk.) (2020): *Új típusú hadviselés a 21. század második évtizedében és azon túl. Intézményi és jogi kihívások*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Kelemen Roland (2020): A kibertérből érkező fenyegetések jelentősége a hibrid konfliktusokban és azok várható fejlődése. In: *Honvédségi Szemle*. 2020/4. sz.
- Kissinger, Henry (2020): *Világrend*. Antall József Tudásközpont, Budapest.
- Maçães, Bruno (2018): *Eurázsia hajnala. Az új világrend nyomában*. Pallas Athéné Books, Budapest.
- Mackinder, Halford J. (1942): *Democratic Ideals and Reality*. Constable Publishers, London. (Reprint: 1996, National Defense University Press, Washington).
- Napoleoni, Loretta (2011): *Maconomics: Why Chinese Communists Make Better Capitalists Than We Do*. Seven Stories Press, New York.

- NATO: Warsaw Summit Communiqué, 2016. (Elérhető: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133169.htm. Letöltés ideje: 2021.05.09.).
- Roepke, Wolf-Diether – Thankey, Hasit (2019): *Resilience: the first line of defence*. (Elérhető: <https://www.nato.int/docu/review/articles/2019/02/27/resilience-the-first-line-of-defence/index.html>. Letöltés ideje: 2021.05.13.).
- S. Markey, Daniel S. (2020): *China's Western Horizon. Beijing and the New Geopolitics of Eurasia*. Oxford University Press, New York.
- Sari, Aurel (2017): *Hybrid Warfare, Law and the Fulda Gap*. University of Exeter, Exeter. (Elérhető: https://papers.ssrn.com/sol3/Delivery.cfm/SSRN_ID2927773_code957129.pdf?abstractid=2927773.&mirid=1. Letöltés ideje: 2021.05.13.).
- Schroefl, Josef (2020): *Cyber Power is changing the concept of war*. Hybrid CoE Strategic Analysis 21, The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, Helsinki.
- Spitzer Jenő (2019): *Önvédelem versus terrorizmus: Az erőszak tilalma és az önvédelem joga a nemzetközi jogban, különös tekintettel az Iszlám Állam elleni nemzetközi fellépés lehetőségeire*. Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, Budapest.
- Sussex, Matthew – Kanet, Roger E. (2015): *Russia, Eurasia and the New Geopolitics of Energy. Confrontation and Consolidation*. Palgrave Macmillan, New York.
- Wood, Georgia (2020): *Geopolitics and the Digital Domain: How Cyberspace is Impacting International Security*. Independent Study Project (ISP) Collection, 2020. (Elérhető: https://digitalcollections.sit.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4314&context=isp_collection. Letöltés ideje: 2021.04.27.).
- Zakaria, Fareed (2009): *A posztamerikai világ*. Gondolat Kiadói Kör, Budapest.